Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Б. О. АЧКІНАЗІ (Кіровоград)

Загострення політичної ситуації у Франції після закінчення Першої світової війни

Перша світова війна була не лише кривавою драмою для всього людства. Вона мала й величезні соціально-економічні й загальнополітичні наслідки. Однією з країн, для яких події 1914—1918 рр. стали вододілом в їх історичному бутті, можна вважати Францію. Із держав-переможниць вона за-

знала найбільш вагомих втрат і руйнувань. В країні загострилися економічні труднощі. Зросла соціальна напруга. Істотні зміни відбулись у політичному житті, що позначилося на результатах перших повоєнних парламентських виборів 1919 р.

І досі не зменшується увага дослідників до цього періоду, до проблем, спричинених війною, і боротьби у політичних колах щодо їх розв'язання. Відомі історики К. і А. Амброзі підкреслювали, що перемога 1918 р. була передусім "французькою перемогою", але "успіх на фронтах приховував дійсні наслідки війни" [1]. А. Сові вбачав специфіку першого повоєнного періоду в "деградації матеріального виробництва" [2], а Ж. Нере відзначив, що вплив війни на французьке суспільство, його "ідеї, погляди, мораль" був величезним [3].

Щодо характеру політичної конфронтації, то дослідники поєднували її з різними факторами: впливом російської революції 1917 р., активізацією крайніх політичних течій, проявами авторитарних тенденцій, посиленням критики кабінету "батька перемоги" Ж. Клемансо. Так, Ж.-П. Азема і М. Вінок визнавали політичну ситуацію як таку, що дала "знову перевагу правим" після невдалих для них передвоєнних виборів 1914 р. [4] За твердженням Ф. Бернара,війна "закріпила антипарламентаризм" [5], а В. Батай і П. Поль у свою чергу пояснювали послаблення позицій соціалістів напередодні виборів 1919 р. їх відданістю "марксистському соціалізму", що не дістало підтримки у суспільстві [6].

Своєрідність післявоєнного становища досить вдало охарактеризував відомий історик М. Бомон. Він вказав на зрушення, що мали місце не лише в економіці, соціальних відносинах, політичних пристрастях, а й у суспільній свідомості: "...Війна загострила зіткнення інтересів ..., породила теорії, що протистояли традиційній державі, суспільству й міжнародному порядку; вона викликала кардинальні зміни в економіці і разом з тим сприяла порушенню рівноваги соціального організму, змішавши в свідомості тугу за минулим і щире нерозуміння майбутнього" [7].

Останнім часом проблеми світової війни 1914—1918 рр., її вплив на країни, які брали в ній участь, привертають уваги українських істориків. Як правило, ці проблеми пов'язуються із "українською революцією" 1917—1921 рр. та національними рухами слов'янства на Сході Європи. Основна увага в цьому контексті звертається на роль держав Антанти, зокрема Франції, як гарантів демократії в умовах впливу "російської революції". Цей момент підкреслюється в монографії львівського дослідника Г. Цвенгроша, присвяченій стосункам українських республік (УНР і ЗУНР) з Францією [8]. У свою чергу Б. М. Гончар і Н. Д. Городня констатують: "... Покінчивши з німецьким мілітаризмом, західні держави зіткнулися з загрозою російського більшовизму" [9].

У цьому зв'язку важливим завданням є безпосередній аналіз ситуації, що склалась у Франції у перший повоєнний період, зокрема і з'ясування змін у розстановці політичних сил напередодні виборів 1919 р. Саме на ці питання звертається увага у повідомленні. Політичні тенденції, які взяли гору у Франції в цей період, наклали відбиток як на розвиток країни у міжвоєнну добу взагалі, так і на численні процеси, що відбувалися в Європі (зокрема і в Україні).

У загальному аспекті дуже важливою для вивчення західної історії є думка, яка утверджується в українських академічних колах, про те, що "оптимальним було б паралельне дослідження вітчизняної та загальної історії. Адже ми повинні мати власний, а не запозичений (хай і найавторитетніший) погляд на світовий історичний процес" [10].

Укладення Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р., більш схожого на капітуляцію довічного ворога — Німеччини, сприймалося у Франції як вияв військової могутності країни та її провіденціалістської ролі у світі. Як відомо, за його умовами берлінський уряд мав вивести свої війська з усіх окупованих територій, передати союзникам воєнні матеріали та спорядження. Франції поверталися Ельзас та Лотарингія з їх високорозвиненою індустрією. Французькі війська зберігали контроль над важливими стратегічними пунктами на Балканах, Адріатиці, в Центральній Європі і на Близькому Сході. Пізніше створена на Паризькій конференції Ліга Націй передала в підмандатне управління Франції частину німецьких колоніальних володінь в Африці й Океанії.

Підписання перемир'я в офіційній пропаганді й пресі подавалось як наслідок упертості воєнного кабінету Ж. Клемансо, який зміг всупереч несприятливим обставинам довести війну до переможного кінця. Відкриваючи в січні 1919 р. сесію палати депутатів, її дуайєн Ж. Зігфрід, який 1871 р. виступив проти ратифікації Франкфуртського миру, що відторгнув Ельзас і Лотарингію, урочисто заявив: "Я ніколи не вагався щодо їх повернення, але я не насмілювався і думать, що це станеться так швидко і з таким приголомшливим тріумфом" [11].

В основі кампаній, які розгорнулися в цей період у країні і підтримувалися практично всіма політичними формуваннями Третьої республіки, включаючи і значну кількість соціалістів, були такі мотиви: демократична, миролюбна Франція винесла на своїх плечах основний тягар війни і заплатила за відданість цим цінностям життями найкращих своїх синів. Незважаючи на великі втрати та жертви, вона зробила головний внесок у завоювання перемоги. Тому вона має історичне та моральне право як на справедливу компенсацію з боку переможеної Німеччини, так і на визнання її заслуг з боку союзників. З цього приводу представник однієї з правих фракцій Ш. Данієлу заявив: "Наша країна завдяки героїзму своїх вояків і самозреченню народу вийшла на перше місце серед інших націй ..." [12].

Ці ідеї знайшли відображення в суспільній свідомості. Вони активно експлуатувались урядом та партіями, особливо в ході виборчої кампанії в першу повоєнну легіслатуру, трансформуючись у популярні гасла: "Боші за все сплатять!"

Однак глобальним претензіям правлячих кіл не сприяли складні внутрішні обставини, що склалися внаслідок участі країни у світовій війні. Французькі втрати не мали аналогів у національній історії: 1397 тис. убитих, 1100 тис. поранених і травмованих на 8660 тис. мобілізованих, 600 тис. вдів, 750 тис. сиріт, 900 тис. осіб залишилися без житла [13].

Прямі втрати становили 12 % загального багатства країни: 55 млрд золотих франків (або 137 млрд у франках 1920 р.) [14]. Особливо постраждали північні та північно-східні департаменти, де проходили військові дії. Тут було повністю зруйновано 9300 підприємств [15]. На руїни було перетворено міста Реймс, Лан, Сан-Квентін та інші. З 120 тис. км залізничних шляхів 63 219 підлягали відновленню. Вийшли з ладу 1852 км каналів. Внаслідок підводної війни Франція втратила десятки суден загальним водотоннажем у 898 658 т [16].

Країна опинилася в стані енергетичної, продовольчої та житлової кризи. Поставало питання відновлення зруйнованих департаментів. Це вимагало вкладення значних коштів. У той же час різко погіршився фінансовий стан країни. Державний борг на 31 грудня 1918 р. становив понад 151,2 млн франків, а загальні витрати на ведення війни перевищили 11,2 млрд франків [17].

Індекс вартості життя зріс з 2008 пунктів в 1917 р. до 2020 в 1918 р. Ця тенденція тривала до середини 20-х рр. У 1924 р., за даними американських економістів Г. Моультона і К. Льюіса, у Франції було зафіксовано найнижчий індекс купівельної спроможності серед країн колишньої Антанти [18]. Відомий публіцист Л. Марселен, посилаючись на думку одного з обивателів, узагальнював стан у країні таким чином: "... Сп'яніння перемогою проходить і французи повертаються до повсякденного життя, яке зовсім не стає легшим. Вугілля не вистачає, масла немає, знайти десяток яєць досить важко. Цукор перетворився на предмет розкоші, м'ясо повсякчас дорожчає, ціни зростають на все. "Черево Парижа" спустошилося, процвітає чорний ринок, шахрайство, спекуляції, крадіжки. Нестача транспорту набула такого розмаху, що не вдається забезпечити продовольством визволені райони. Навколо панує безладдя..." [19].

Для полегшення ситуації французький уряд змушений був звернутися по допомогу до американської військової адміністрації. Зважитись на такий крок було зовсім не легко, враховуючи гострі протиріччя, які існували між двома союзниками з питань післявоєнного врегулювання. Питання обговорювалося на найвищому рівні після прибуття до Франції президента США В. Вільсона. Американці зобов'язалися збільшити постачання продуктів харчування в постраждалі райони, передати частину транспортних засобів та трофейного обладнання [20]. Для цього створювалася спеціальна міжнародна комісія під головуванням відомого фінансиста та промисловця Г. Гувера, у майбутньому — президента США. З французької сторони до складу комісії увійшли міністри фінансів та економіки Е. Клемантель і Р. Вільгрен. Під патронажем комісії був створений і почав функціонувати Генеральний комітет з постачання продуктами харчування визволених районів (голова Комітету — М. Блан). На вимогу Блана німецькі військовополонені (близько 200 тис. осіб) почали використовуватися на відбудовчих роботах.

Обговорення становища постраждалих департаментів викликало в парламенті бурхливі сутички, стало об'єктом гострої боротьби. Хисткий консенсус між партіями, який підтримувався під час війни, відходив у минуле. Як відзначав публіцист В. Камбон, "партії, які в серпні 1914 р. присяглися забути про свої протиріччя, відразу ж відмовилися від цього з останніми залпами війни" [21].

Сутички у палаті набули великої сили взимку 1918—1919 рр., коли становище в спустошених департаментах ще більше погіршилося під впливом природних факторів. Представник численної фракції Республіканської федерації А. Деб'єр зазначав, що обіцянки уряду вжити термінових заходів з нормалізації становища, не виконуються. Він підкреслив, що нічого не зроблено для відновлення навігації по річках і для розчищення каналів, а затягування відбудовчих робіт сприяє поширенню безробіття. У виступах представників правих партій і організацій містилися заклики до примушення німецького уряду якомога швидше компенсувати збитки. В заявах майже всіх парламентських фракцій, за винятком соціалістів, висувалися вимоги, щоб "Німеччина сплатила війну" [22]. Соціалісти і деякі представники партії радикалів висловили з цього приводу сумнів щодо платоспроможності німців. Проте міністр фінансів Л.-Л. Клотц без вагань відпарирував: "Німеччина повинна і спроможна платити..." [23]. Е. Боннефу доводив, що такі настрої були притаманні переважній більшості палати. "У репараціях Франція вбачала єдиний спосіб розв'язання своїх фінансових труднощів", — констатував він [24].

Отже, після перемир'я у політичних колах Франції посилилася боротьба з проблем післявоєнного врегулювання. На відміну від правих, пред-

ставники ліворепубліканських угруповань і соціалісти більше концентрували увагу на досягненні стабілізації у соціальній сфері і необхідності більш толерантного підходу до переможених. Радикал Ф. Мерлен у своїй парламентській промові гостро критикував уряд за байдужість до труднощів, у які потрапили співвітчизники. Він закликав до негайного їх розв'язання, інакше, за його твердженням, "катастрофічне становище завершиться повним крахом..." [25].

До Франції також докотилися хвилі революційної повені, які в цей період затопили Європу. Це спричинило полівіння соціалістичної партії (СФІО), піднесення масового руху і страйкової боротьби. Провідний діяч СФІО М. Кашен, виступаючи в парламенті влітку 1919 р., доводив, що "буржуазія не в змозі поліпшити стан" [26].

Зовсім недослідженою в історіографії залишається проблема протистояння, яке склалося в цей період між урядом Ж. Клемансо і ельзаською адміністрацією. Ельзас і Лотарингія повернулися під юрисдикцію Франції за умовами Комп'єнського перемир'я. Уряд наполягав на швидкій інтеграції провінцій, які з 1870 р. перебували в складі німецького рейху. Втім були санкціоновані заходи, які викликали протести населення. Німецьке населення зазнало дискримінації в правах. Почалося поспішне впровадження світського законодавства республіки, що зачіпало почуття католиків і порушувало принципи конкордату з Ватиканом (укладеному ще за німецьких часів).

У палаті депутатів з цього приводу виступив член місцевої адміністрації Г. Грумбах. Він заявив, що "возз'єднані з Францією провінції не відчувають будь-якого задоволення від цього". Доповідач вимагав проведення як першочергових таких заходів: надання статусу широкої автономії для обох провінцій та їх децентралізації. В цьому зв'язку він критикував розпочатий у провінціях перепис населення. Грумбах наголосив, що її головним завданням є не що інше, як сприяння дискримінації за національною ознакою. Згідно з пунктами опитувальних листів, доводив він, усе населення підлягало розподілу на чотири категорії. Категорія "А" мала включити тих, у кого старші члени сім'ї були французами і мешкали у Франції до 1870 р. Категорія "Б" — тих, у кого батько чи мати мали французьке коріння. До категорії "В" належали вихідці із нейтральних держав, а до "Г" — у кого обидва з батьків були німцями.

Запрошені до парламенту представники місцевих адміністрацій також підтвердили, що почалось масове очищення провінцій від німецького населення, хоча, за їх повідомленнями, "чисто французької раси в Страсбурзі ніколи не існувало" [27]. Лотаринзький соціаліст Г. Блюменталь викривав втручання Парижа в справи місцевого самоврядування і зосередив увагу на утисках церкви з боку французьких властей.

На завершення представники провінцій висловилися за негайну відміну в них воєнного режиму і розв'язання в найкоротший термін болючих господарських проблем [28].

Отже, після підписання Комп'єнського перемир'я Франція опинилася в досить суперечливому стані. Велич перемоги над споконвічним ворогом — Німеччиною — стала вагомим фактором внутрішньополітичного життя. Цей "дух перемоги" активно використовувався правлячими колами для обгрунтування претензій французької делегації на Паризькій конференції. Проте реалізація їх стримувалася тяжкими наслідками війни. В політичних колах загострилася боротьба щодо врегулювання післявоєнних проблем.

Війна та її наслідки стали випробуванням для всієї політичної системи Третьої республіки. Загалом у політичному житті виявилися суперечч-

ливі тенденції: з одного боку, посилилася конфронтація, як вже було сказано, між різними політичними формуваннями. З іншого — виявилося прагнення до консолідації сил. У пресі і публіцистиці підкреслювалося, що подолання важких наслідків війни висувало перед нацією такі завдання, які раніше не були відомі. Апологети "священного союзу" доводили неможливість розв'язання цих завдань методами довоєнного часу і групою старих політиків. Так, академік М. Баррес, письменник і публіцист, переконував: "Після війни старий розподіл політичних партій не має більше сенсу...". Він вказав на нездатність "старих парламентських груп", серед яких переважали радикали і соціалісти, здійснити справу "відродження батьківщини" і закликав до утворення "національного і соціального союзу" [29].

Щоб зрозуміти підходи у політичних колах до розв'язання післявоєнних проблем, необхідно хоча б коротко охарактеризувати основні партії і формування Третьої республіки. Треба зазначити, що багатопартійна система у Франції мала свою специфіку. Вона походила з розмаїття соціальних станів французького суспільства. Це приводило до створення численних партій, угруповань, союзів і коаліцій, які відрізнялися не стільки програмами, скільки засобами їх реалізації. Різноманітні республіканські об'єднання діяли в усіх 80-ти департаментах. Як правило, вони виступали під прапором національного чи регіонального інтересів і нерідко змінювали назви під впливом політичної кон'юнктури [30]. Переважна частина французьких партій до цього часу завершила перехід на позиції республіканізму. За загальноприйнятою класифікацією весь спектр політичних угруповань поділявся на декілька масивів: "традиційну праву", "праву", помірковані і ліви. "Традиційна права" репрезентувалася угрупованнями монархістів і клерикалів, а також запеклих націоналістів, які зберігали певний вплив ще з часів імперії. Найчисленнішою і найвпливовішою серед них була організація Аксьон франсез ("Французька дія"), докладніше про яку буде сказано далі. Праві і помірковані уособлювали все розмаїття республіканських угруповань. Фактично вони були при владі в республіці: мали більшість в парламенті і формували уряди. Представники "правої" займали відповідальні державні пости. До лівих належали досить численні групи соціалістів, від "незалежних", "республіканських" і "національних" до консолідованих у складі великої Французької соціалістичної партії (СФІО). Після розколу в грудні 1920 р. і створення компартії остання зайняла позиції на крайньо лівому фланзі.

Серед формувань "правої", тобто урядових республіканців, виділялися дві великі політичні організації: Республіканська федерація і Республікансько-демократичний альянс. Республіканська федерація спиралася на підтримку фінансових і промислових кіл, великих землевласників, верхівку католицької церкви і вищого офіцерства. Демократичний альянс орієнтувався на широкі верстви комерсантів і підприємців, на деякі компанії, переважно обробної промисловості, організації патронату [31]. Обидві організації були досить близькими за своїми політичними платформами. Вони декларували відданість республіканським і демократичним цінностям, партнерству роботодавців і робітників, соціальній злагоді взагалі. Практично всі праві партії і угруповання виступали за збереження цивілізованого порядку, побудованого на праві володіння власністю і свободи особистості [32].

Після закінчення війни у програми були внесені пункти, які відповідали вимогам часу: здійснення "національної реконструкції", тобто відбудови зруйнованих департаментів і модернізації виробництва, збереження "здобутків перемоги", стягнення репарацій з Німеччини, проведення

активної зовнішньої політики і досягнення безпеки, зміцнення армії тощо [33]. В ідеологічному плані всі праві партії, зокрема Республіканська федерація і Демократичний альянс, широко пропагували ідеї національного союзу, який ототожнювався з "священною єдністю" часів світової війни. Так, один з провідних діячів Національного блоку А. Мільєран у виступах і промовах цієї доби підкреслював: "... Священний союз приніс французькій нації перемогу, його розкол привів би до втрати її плодів" [34]. У таборі правих доводили, що в нових умовах, які з'явилися після війни, національний союз, тобто згуртування всіх прихильників демократії і конституційного порядку, повинен протистояти загрозі Республіці з боку зовнішніх і внутрішніх ворогів. Президент Р. Пуанкаре з цього приводу відзначив, що і після перемоги не усунута остаточно загроза з боку німецького мілітаризму, який відроджується. Втім, зауважив він, "ми повинні відмовитися від деяких своїх політичних пристрастей, повинні відкинути розбіжності, які розділяють нас, і побачити братів у давнішніх суперниках" [35].

Основний ворог всередині країни вбачався у соціалістичній партії і особливо комуністичному русі, що розгортався. Революційних соціалістів і синдикалістів звинувачували в підриві конституційних норм Третьої республіки, сприянні саботажу, до якого вдалася Німеччина, а також у заохоченні діяльності більшовицьких агентів у Франції. Публіцист Е. Бутру на підставі того, що біля витоків комунізму стояли німці — К. Маркс і Ф. Енгельс, проголосив його "німецьким продуктом для експорту у Францію". До цього він додавав, що місцеві "більшовики" готуються до здійснення терористичного заколоту за сценарієм, який вже відбувся в Росії [36]. Соціалістів, комуністів, анархо-синдикалістів звинувачували насамперед у підриві "священної єдності", яка "врятувала Францію в роки війни і була конче потрібна у важкий час післявоєнної реконструкції" [37]. З цього приводу під час передвиборної кампанії восени 1919 р. такі політичні постаті, як голова клерикального угруповання Аксьон ліберал ("Ліберальна дія") Ж. Піу і керівник монархічної Аксьон франсез Ш. Моррас "висловлювалися за союз усіх антисоціалістичних елементів" [38].

Праві представляли німецький імперіалізм і російський більшовизм ланками одного ланцюга. Вони зображались у вигляді монстра, що несе загрозу цивілізації і тому світоустрою, який західні демократії закладали на мирній конференції в Парижі. Друкований орган "батька перемоги" Ж. Клемансо декларував: "Альянс радянської республіки і Німеччини може більшовизувати весь світ" [39].

У програмах практично всіх партій, а також в деклараціях уряду Ж. Клемансо (XI.1917 — I.1920) містилися пункти про здійснення реформ. Так, у преамбулі Республікансько-демократичного альянсу підкреслювалося: "Ми намагаємося здійснити демократію у соціальній сфері не засобами класової боротьби і безплідного насильства, а засобами сміливої реформаторської еволюції" [40].

У свою чергу ідеї соціального і релігійного миру, проповідь політики в дусі папської енцикліки "Rerum novarum" ("Про нові речі", 1891 р.) були притаманні численним католицьким угрупованням світського характеру, які входили до складу Аксьон ліберал чи виступали самостійно під прапором ідей "соціального католицизму" і "християнської демократії". Відомий письменник і публіцист християнсько-демократичного напрямку Ш. Гюїньєбьєр в есе, що з'явилося друком 1922 р., нагадував про вагомий внесок католиків в оздоровлення політичної обстановки. Він звертав увагу на формування після війни альянсу демократичних партій під егідою католиків, спрямованого проти соціалістів. Лише такий альянс, доводив Гюїньєбьєр, спроможний сприяти збереженню "соціального порядку" [41].

В цілому праві вбачали можливість відродження країни і нормалізації ситуації у фінансово-економічній сфері, головним чином через примушення Німеччини до сплати репарацій. Щодо "німецького питання" взагалі, то вони домагалися максимального ослаблення споконвічного ворога (над чим працювала і французька делегація на Паризькій мирній конференції). Представники правих угруповань особливо наполягали на позбавленні Німеччини значної частини її територій, поверненні Франції до "природних кордонів" по Рейну, покаранні німецьких злочинців, роззброєнні Німеччини, скороченні чи повної ліквідації її армії та ін. [42]

Провідною силою у політичному житті по закінченні війни залишалася партія радикалів (повна назва: Республіканська партія радикалів і радикал-соціалістів). Витоки її за традицією пов'язують з передвиборною програмою 1869 р. відомого діяча республіканського табору Л. Гамбетти. У зверненні до виборців у передмісті Парижа Бельвіллі він дав клятву "народу-суверену" втілити в життя такі вимоги, як свобода особистості, що забезпечується законом, необмежена свобода друку, зборів, союзів, відокремлення церкви від держави, світська безкоштовна обов'язкова початкова освіта, трансформація податкової системи, виборність посадових осіб. Конституювання партії відбулося 1901 р. на принципах, проголошених Гамбеттою та іншими демократами (К. Пельтаном, Л. Буржуа, Ф. Бюіссоном, Ж. Кайо): боротьба проти клерикалізму і відокремлення церкви від держави, впровадження прогресивного загального податку, встановлення світської освіти, перегляд конституції в бік її демократизації, реформа армії й скорочення терміну військової служби. Всі ці вимоги незабаром увійшли до офіційної програми, що була ухвалена 1907 р. на конгресі в Нансі [43].

У передвоєнні роки партія стала масовою. Вона орієнтувалася загалом на середні верстви населення, зокрема селян, торговців, фермерів, комерсантів, інтелігенцію. Водночас в ній були репрезентовані і досить великі підприємницькі організації і союзи, як, наприклад, "Комітет Маскюро" [44].

Політичні республіканські течії, на базі яких виникла партія, не були організовані не лише в національному, але і в регіональному масштабі. На місцях — у виборчих дільницях і округах, у комунах діяли розрізнені, не пов'язані один з одним комітети, гуртки, ліги. В парламенті депутати-радикали і радикал-соціалісти об'єднувалися в самостійні, не залежні від комітетів групи. На початку XX ст. ситуація в партії характеризувалася невизначеністю, що поглиблювало суперечки в її лавах. Більша частина партії ще з часів Бельвілля і програми 1907 р. сповідувала тактику "немає ворогів зліва" і пропагувала зближення з соціалістами (тактика лівого блоку) [45]. Проте когорта т.зв. "урядових" радикалів, тобто верхівка партії та її праві осередки, схилялися до того, що такий курс призведе до звуження її республіканської і демократичної платформи. Фактично і до, і по закінченні війни партія являла собою конгломерат різноманітних республіканських угруповань, що мали досить істотні політичні та ідеологічні відмінності. На довоєнних виборах 1914 р. радикали досягли успіху. Тоді вони провели в палату близько 136 депутатів (з 600) і перетворилися на одну з найчисленніших фракцій палати. Але вже наприкінці війни партія зазнала нищівних ударів з боку уряду Ж. Клемансо. Це було пов'язано з непримиренною боротьбою, яку прем'єр розв'язав проти "пораженців" і "зрадників". У першу чергу тоді постраждали політичні противники "Тигра" з керівництва партії, такі як Ж. Кайо і Ж.-Л. Мальві, які займали міністерські пости. Вони були звинувачені у таємних контактах з німецькими агентами. Ці агенти через свою креатуру, зокрема і в партії радикалів, намагали-

ся вплинути на уряд для того, щоб припинити війну і укласти, як писала проурядова преса, “мир без перемоги”, “мир на німецькі гроші” [46]. Це призвело до активних виступів у лавах партії проти “диктатури” Клемансо.

Після закінчення війни напруга у відносинах радикалів з урядом зберігалася. Але Клемансо включив до його складу ряд представників “урядових” радикалів. Як свідчать факти, незважаючи на процеси, що були розв’язані проти лідерів партії, переважна частина її членів віддавала належне зусиллям прем’єра в його діях по досягненню перемоги. Загалом вони залишалися лояльними до “національного союзу” протягом усієї війни. В партії підтримували діяльність французької делегації на чолі з Ж. Клемансо на мирній конференції й укладення Версальського миру (28 червня 1919 р.).

У вересні 1919 р. відбувся партійний з’їзд. Після гарячих дискусій він затвердив резолюції, що були покладені в основу передвиборної платформи радикалів. Як і в програмі правих, в ній засуджувався більшовизм. Він кваліфікувався як диктатура “купки фанатиків”, які захопили владу у великій країні і погрожують поширити її на нові території. Саме з цих позицій гостро критикувалися теоретичні положення і тактика соціалістичної партії. Гору взяли вимоги відмовитися від передвиборного блоку з нею.

Отже, по закінченні війни посилилися розбіжності між двома партіями. Радикали із занепокоєнням спостерігали за боротьбою течій в середовищі соціалістів. На з’їзді були висунуті звинувачення проти лівих революційних елементів, що прагнули до завоювання домінуючих позицій у соціалістичному русі. Підкреслювалося, що вони вдалися до пропаганди насильства й екстремізму, відмовилися від демократичних і республіканських цінностей і насаджують “теорії і методи більшовизму...” [47]. Зразком політичної програми радикалізму того часу може слугувати промова голови виконкому партії Е. Ерріо, яку він зробив на церемонії відкриття пам’ятника К. Пельтану 2 вересня 1923 р. В ній наголошувалося, що в наявний момент як ніколи зростає політична відповідальність громадянина. “Наш обов’язок, — вказував Ерріо, — це захист насамперед кровних інтересів Франції..., а також клятви, яку французи дали під час війни»: “...Відстояти демократію, прокласти шлях у майбутнє, рішуче відкидаючи будь-яку диктатуру”. Лідер радикалів виступав як проти диктатури справа, “утвердження якої означало б зрадництво наших республіканських інтересів”, так і диктатури тих, хто, “спекулюючи на стражданнях народу, його зубожінні і скруті, свідомо чи не свідомо робить спробу обдурити його”, щоб впровадити справу “фанатиків і справжніх гнобителів” [48].

Щодо вересневого з’їзду радикалів 1919 р., то тут розгорнулася гостра боротьба навколо основних пунктів передвиборної платформи і тактики партії. Ліві угруповання доводили, що ситуація в країні примушує згуртувати сили демократів і соціалістів. На практиці це означало б відтворення тактики лівого блоку. Проте праві й центристські елементи намагалися, як це підкреслювалося в офіційній заяві, “розірвати остаточно з партіями, що відокремлюють себе від демократичних фракцій, прагнуть до знищення республіканських інститутів і залишаються прихильниками теорій і методів більшовизму” [49]. Виконком партії разом з тим закликав до більш рішучого здійснення реформ. Мабуть, вперше з моменту утворення партії у 1901 р. на з’їзді 1919 р. велика увага приділялася соціальному питанню. Голова парламентської фракції А. Ренар наполягав на необхідності досягнення “громадянського миру” і утворення партнерських взаємин між роботодавцями й найманими робітниками. Він наголосив на утворенні союзу “справжніх республіканців”, які залишаються відданими республіці,

демократичним ідеалам і світському законодавству й "відкидають революційні та більшовицькі химери" [50].

Близькою за духом радикалам була республікансько-соціалістична партія. Вона відійшла від СФІО ще на початку століття, не поділяючи деяких суто революційних установок (таких, як диктатура пролетаріату, експропріація експропріаторів, впровадження колективної власності та ін.), задекларованих прибічниками Ж. Геда і П. Лафарга. В "Декларації принципів" республіканських соціалістів підкреслювалося, що партія залишається "суто реформістською" і домагається "в умовах порядку, національного і міжнародного миру реалізації широкої програми демократичних реформ суто республіканського й соціалістичного характеру" [51].

Виходячи з таких постулатів переважно всіх республіканських угруповань, орган бретонських радикалів зазначав: "... Демократія і лише демократія в змозі дати відсіч більшовизму, як вона зробила це стосовно німецького мілітаризму" [52].

Отже, в політичному й ідеологічному плані саме ідеї демократії і реформізму протиставлялися більшістю французьких партій революційній загрозі, що насувалася зі Сходу.

В цей час разом з поміркованими ліберальними групами виступав ряд угруповань СФІО. Їх платформа була викладена одним з визнаних патріархів партії — А. Тома. Під час війни він займав посаду статс-секретаря у Міністерстві озброєнь. Ще в листопаді 1918 р., визначаючи кредо "незалежних соціалістів", він заявив: "Або Вільсон, або Ленін! Або демократія, яка була народжена Французькою революцією і зміцнена в результаті запеклої боротьби, або примітивна нелюдська форма російського фанатизму. Необхідно вибирати!" [53] Такий вибір Тома та його прихильники зробили давно. Платформою діяльності його фракції були ідеї республіканізму і демократії, вільсонівського пацифізму і гуманного соціалізму, які протиставлялись ідеям і практиці "пролетарської диктатури" [54].

Соціалісти також взяли активну участь у дискусії про сутність більшовизму, яка розгорнулася на сторінках "Тан", "Евр". На відміну від лівого крила, представники "старої гвардії", вихована в дусі демократизму Жореса, дали негативну оцінку соціальному експерименту більшовиків. Так, А. Варенн зауважив, що "більшовизм характеризується тиранією". Він констатував: "Більшовизм виступає як протилежність демократії. Ідея рад заперечує загальне виборче право... Якщо соціалізм є максимум порядку, то більшовизм — це максимум дезорганізації". Варенн звинуватив московських керівників у тому, що вони "дали світу карикатуру на соціалізм" [55]. А П. Ренодель, член постійної адміністративної комісії (ПАК) СФІО, до грудня 1920 р. директор "Юманіте", з трибуни міжнародного форуму соціалістів в Берні, де було відновлено II Інтернаціонал, закликав до мобілізації світової громадськості, щоб "зупинити поширення більшовизму" [56].

17 квітня 1919 р. А. Тома виступив у палаті з програмною промовою. У дусі вищезгаданих принципів він вказав на непридатність більшовизму для цивілізованої Франції й висловився за збереження "священного союзу" в інтересах відродження батьківщини [57]. З ним солідаризувався голова Загальної конфедерації праці (ЗКП) Л. Жуо. Останній засудив підтримку політики більшовицького керівництва з боку ряду профспілкових організацій. Він стверджував повну неефективність економічного курсу Раднаркому. Керівник ЗКП відзначив, що наслідком такого курсу став повний занепад російського господарства, погіршення харчового постачання робітників у містах. У зв'язку з цим він закликав французьких трудящих відкинути будь-яке виправдовування більшовицького експерименту і зро-

зуміти непридатність курсу, "який веде до голодомору" [58]. За його твердженням, вислів "робити революцію" мав означати не що інше, як "вжити конструктивних заходів в ім'я відродження батьківщини" [59].

Таким чином, на платформі відсічі більшовизму і революційній загрозі зійшлися різні партії і організації, від вкрай правих до лівореспубліканських і частини соціалістичних. Це сприяло консолідації передусім правих і поміркованих угруповань. Всі вони стояли на платформі реформування французького суспільства. Так, численні осередки Республіканської федерації, Демократичного альянсу та ін. закликали до "наполегливої праці" в ім'я відбудови і відродження батьківщини. Такий підхід протиставлявся "руйнівним" діям максималістів, як у той період на Заході називали прибічників російського досвіду і революційних акцій [60].

Представники правих партій активно відстоювали збереження "священного союзу", який був закладений ще в період війни. В скрутній ситуації післявоєнного занепаду такий союз був оголошений Ж. Клемансо "основою відбудови Вітчизни" [61]. В умовах переходу до мирного часу підгрунтям такого союзу в політичних і громадських колах, що виступали за створення національного блоку, вважались ідеї соціального партнерства. Вони виходили з розуміння необхідності плідного співробітництва підприємців і робітників, взагалі всіх, хто обрав участь у продуктивній праці. Розв'язання конфліктів, що виникали в цій сфері, мало здійснюватися засобами арбітражу при активній участі урядових чиновників. Саме такі підходи повинні були протиставлятися "дряхлій ідеї класової боротьби" [62].

Проте між правими, з одного боку, та радикалами і республіканськими соціалістами, з іншого, не говорячи вже про соціалістів, зберігалися істотні розходження. Деякі представники правих звинувачували уряд Ж. Клемансо, в складі якого були радикали, у невмінні організувати виробництво і нехтуванні приватною ініціативою. Як правило, вони виступали проти "етатизму", тобто процесів одержавлення і "анархії". Ця сама "анархія", за висловом голови "республікансько-демократичної згоди" Ф. Араго, виявилася насамперед на залізницях, що перебували під державним контролем [63]. Основою економіки, відповідно до традиційних поглядів правих, повинен був зберігатися "могутній стимул приватного інтересу" [64]. Інвестування відбудови передбачалося насамперед за рахунок німецьких репарацій, хоча багато говорилося про необхідність продуктивної праці.

Щодо характеру "робочої політики", тобто політики в сфері трудових стосунків, праві наполягали на ліквідації "надзвичайних прерогатив" синдикатів, які вони начебто одержали в роки війни. Це відбилося на їх ставленні до трудового законодавства 1919 р. З одного боку, представники Республіканської федерації і Демократичного альянсу проголосували у березні-квітні за прийняття урядових законопроектів, що закріплювали 8-годинний робочий день, права синдикатів, використання арбітражу та ін. Проте в умовах післявоєнного занепаду переважна частина правих вважала закон про 8-годинний робочий день несвоєчасним, бо він веде до зниження продуктивності праці і внаслідок цього — до зниження життєвого рівня. Погодившись зрештою з його затвердженням, вони в той же час вимагали від робітників та їх синдикатів пристосуватися до впровадження в економіку "раціональних методів праці" і нової техніки для того, щоб "продукція швидко досягла рівня, необхідного для зростання добробуту країни" [65]. Це вело до посилення інтенсифікації праці й підвищення норми експлуатації, що повинно було компенсувати збитки від зменшення робочого часу.

На відміну від правих, лівореспубліканські угруповання і соціалісти причини конфліктів у промисловості і зниження життєвого рівня вбачали в економічній політиці підприємницьких організацій і урядовців. Вони

доводили, що їх політика спрямована, як правило, на створення сприятливих умов для отримання великими компаніями значних прибутків. У цьому зв'язку радикал А. де Монзі прямо називав таких представників ділових кіл в уряді Клемансо, як В. Боре, Л. Лушер, Е. Клемантель та ін., "творцями дорожнечі" [66]. Загалом радикали ставилися до держави як до верховного арбітра. Не можна сказати, що вони цілком були віддані антиетатистському принципу. Проте в партії розуміли необхідність державної підтримки виробника і не лише великого. Тому вони домагалися збереження державного контролю над стратегічними галузями і регулювання економіки та соціальних відносин тощо. На з'їзді 1919 р. пролунали голоси, які засуджували політику "егоїзму і прибутків" організацій патронату. Висувалися вимоги введення прогресивного податку на прибутки. Радикали вказували на революції, що наближалися до кордонів Франції. Однак вони пов'язували можливість їх спалаху не лише із зовнішнім фактором. Насамперед зверталася увага на тяжкий стан, в якому опинилась країна. У першу чергу представники ліворепубліканських угруповань відзначали широке невдоволення, що існувало в департаментах, спустошених війною. Так, у промові члена парламентської фракції радикалів Ф. Лефевра від 28 березня 1919 р. підкреслювалося, що треба не тільки створювати "санітарний кордон" проти проникнення у Францію небажаних ідей, але й "подумати над тим, що відбувається всередині країни, передусім у звільнених департаментах...". Лефевр вказував на масове безробіття, зубожіння і відчай, які виявляються в середовищі працівників, тоді як впадає в очі збагачення нуворишів. Саме ці контрасти сприяють тому, наголосив він, що "революційний дух пронизує всі галузі життя в наших постраждалих районах" [67].

У специфічних умовах післявоєнної доби радикали акцентували більшу увагу на соціальних питаннях. З метою перешкодити революційній пропаганді лівих соціалістів вони закликали розширити участь робітників у прибутках, зробити їх "дійсними співучасниками в асоціації праці і капіталу... необхідної сьогодні як ніколи" [68].

Іншим джерелом протиріч було ставлення до режиму й інститутів Третьої республіки. Зіткнення на цьому грунті виглядали скоріше як данина традиції ще з часів, коли праві уособлювали прагнення до реставрації монархії. Але в умовах, котрі змінилися, ставлення до конституційного устрою набуло характеру концептуальних розходжень. Це зумовлювалося тим, що в лавах правих посилювались вимоги до утворення сильної виконавчої влади за рахунок обмеження прерогатив парламенту. З цього приводу треба відзначити, що по закінченні війни у французьких політичних колах, і не лише правого напрямку, без такої влади не уявляли можливості розв'язання складних проблем. Проте всі французькі партії, за винятком монархістів, а також анархосиндикалістських і комуністичних груп, декларували відданість політичному і соціальному устрою, закріпленому конституційними законами 1875 р. В програмних положеннях правих угруповань захист громадянських прав, свобод і "республіканських чеснот" фігурував на перших місцях. Вказувалося також на необхідність "повного збереження світських законів" [69]. Але в умовах активізації масових рухів праві вважали за необхідне використання таких методів наведення порядку, які часом суперечили декларованим свободам. Саме в цей період ряд їх відомих діячів виступили з пропозиціями "поліпшення" конституційних і органічних законів. Серед них були і Ж. Клемансо, і голова сенату П. Дешанель, обраний у січні 1920 р. президентом країни, і А. Мільєран, призначений у січні 1920 р. прем'єром, та ін. [70] Урядовці і численні депутати правої орієнтації висловлювалися за необхідність збереження надз-

вичайного законодавства воєнної доби, що істотно обмежувало свободу преси [71]. У їх пропаганді виголошувалися заклики до "пом'якшення" світського законодавства, легалізації церковних конгрегацій, надання державних субсидій церковним школам, відновлення посольства у Ватикані [72]. Нерідко за трактуванням "сучасних республіканців" змінювався і смисл самої демократії. У протиріччі зі змістом, який вкладався в цей термін стародавніми греками, А. Франсуа-Понсе підкреслював, що "демократія ніколи не ставила іншої мети, ніж забезпечення більш широкого і справедливого формування еліти" [73].

В атмосфері політичних сутичок повоєнної доби представники ліворепубліканських партій і соціалісти акцентували увагу саме на авторитарних намаганнях правих. Головними козирями радикалів залишалися вимоги захисту світського законодавства і світської школи, недоторканності конституційних законів, збереження демократичних інститутів і ліберального суспільства. В соціальній сфері вони виступали за здійснення реформ, які сприяли б замиренню і врегулюванню "робітничого питання" через партнерство і співробітництво роботодавців і трудящих. Як вже згадувалося, підвищення уваги до соціальних питань і сфери виробничих відносин було новим фактором у політичній діяльності партії. Навіть один з представників старої гвардії М. Сарро, який неодноразово обіймав міністерські посади, почав змінювати погляди. В умовах післявоєнного піднесення масових рухів він заговорив про необхідність здійснення "моральних, економічних, соціальних та фінансових реформ" з метою впровадження у життя "справжніх відносин справедливості і братерства". Він зауважив, що кредо партії в питанні вирішення наболілих проблем повинно виходити з того, що "на війні одні дуже збагатіли, інші дуже постраждали". Ми ж, вказував Сарро, "рішуче на боці тих, хто дуже постраждав" [74].

Такі нові віяння дістали відображення в доповіді лідера парламентської фракції радикалів А. Ренара на вересневому з'їзді 1919 р. Він зазначив, що "прийшов час для капіталу погодитися на більш широку участь робітників у справах підприємств і повною мірою надати їм можливість участі в прибутках... Треба зробити робітників справжніми співробітниками в асоціації капіталу, праці й технічного обладнання... Сьогодні така асоціація необхідна, як ніколи, якщо господарі дійсно бажають покращити наше виробництво, яке залишається єдиним засобом повернення до нормального життя". Ренар наполягав на тому, що партія радикалів прагне утвердити себе передусім як прогресивна сила. "Ми виступаємо, — задекларував він, — за перетворення партії на велику французьку демократичну партію, партію інтелектуальну, цілеспрямовану, патріотичну, завжди віддану ідеалам справедливості, одним словом — партію авангарду" [75].

Отже, у політичній сфері радикали та республіканські соціалісти виступали як гаранти республіканського режиму, як противники його підриву "більшовизмом і правою реакцією". А. Бріан у своїй передвиборній кампанії ретельно обстоював думку про те, що "республіканська Франція здобула перемогу над ворогом і врятувала світ" від варварських дій кайзерівського мілітаризму [76].

Безперечно, всі ці заяви відрізнялися декларативністю і передвиборною риторикою. Будь-яких оригінальних рішень лідери партій не пропонували. Разом з тим радикали і республіканські соціалісти вказували на необхідність реальних підходів до розв'язання післявоєнних проблем. Вони запропонували стратегію відродження країни, яка певною мірою відрізнялась від пропозицій правих. Залишаючись прихильними до отримання німецьких репарацій, радикали водночас наполягали на необхідності

організації продуктивної праці власних виробників. Е. Ерріо, виступаючи на з'їзді, відзначив: "... Найблискучіші військові перемоги є засобом, а не метою. Є тільки одна відповідь на труднощі, що навалились на країну, — працювати!" [77].

* * *

По закінченні війни в країні склалося вкрай напружене становище. Основні політичні формування Третьої республіки за цих умов прагнули до збереження "священної єдності". Але різнобій думок і підходів до розв'язання післявоєнних проблем призводив до зростання політичної напруги.

Практично усі партії республіканського табору зосередили увагу на загрозі більшовизму. Останній сприймався як продукт російської революції. Виникнення й поширення більшовизму пов'язувалося з німецькими інтересами, з прагненнями реваншистських сил Німеччини підірвати монолітність французької держави.

Це активно використовувалося правими в ході першої післявоєнної виборчої кампанії. Основні політичні формування: Республіканська федерація, Республікансько-демократичний альянс, Народно-ліберальна дія та ін. декларували свою лояльність до республіканського режиму і демократії. Вони виступали за збереження "здобутків перемоги", стягнення репарацій з переможеної Німеччини й здійснення "національної реконструкції". Все це повинно було зміцнити позиції Франції у боротьбі за післявоєнний розподіл світу, яка розгорнулася на Паризькій конференції.

З цього приводу в лавах правих поширювалися думки щодо утворення "сильної влади", реформування режиму через "поліпшення" конституційного законодавства 1875 р. і наділення виконавчої влади більш широкими прерогативами.

У свою чергу в партії радикалів і партії республіканських соціалістів такі тенденції викликали негативну реакцію. Радикали виставляли себе гарантами конституційних законів і демократичного режиму Третьої республіки. Крім того, піднесення масових рухів по закінченні війни примушувало їх акцентувати увагу на розв'язанні соціальних проблем, зокрема й "робітничого" питання. Представники ліворепубліканських угруповань наполягали на необхідності реформістських заходів. Вони виступали за подолання конфліктів у сфері трудових відносин через партнерство капіталу й праці, залучення робітничих синдикатів до участі в управлінні виробництвом і розподілу прибутків.

Внаслідок суперечливих тенденцій, що виявилися в лавах партії радикалів, вона фактично розкололася на декілька осередків. Проте під час передвиборних змагань керівництво робило спробу репрезентувати партію як масову загальнонаціональну організацію і прогресивну силу, яка здатна забезпечити вирішення післявоєнних проблем.

Незважаючи на те, що виступи радикалів і республіканських соціалістів були певною мірою даниною політичній кон'юнктурі, вони свідчили про серйозні розбіжності у правлячому таборі. Проте обставини повоєнної доби, передусім намагання правих дати відсіч революційній загрозі, яка ототожнювалася з активізацією соціалістичної партії, примушувала і правих, і центристські елементи республіканського табору шукати компромісів. Це зумовило консолідацію сил прихильників "порядку" й конституційного режиму Третьої республіки і привело до утворення єдиної передвиборної коаліції — Національного блоку.

Зростання політичної напруженості у Франції після випробувань 1914—1918 рр. відображало реальності перехідного періоду від війни до

миру. Суперечливість ситуації полягала у тому, що праві, які домінували у політичному житті, в цілому дотримувалися реформістських підходів до розв'язання післявоєнних проблем. Водночас їх відданість консервативним цінностям не могла стати ефективним засобом стабілізації на зламі епох. З цього приводу перманентна конфронтація правих з ліберальними партіями і соціалістами поглиблювала розкол в суспільстві і вела до послаблення держави. Саме в неузгодженості підходів до багатьох проблем внутрішнього і зовнішньополітичного порядку слід шукати витоки майбутніх негараздів. Трагічний досвід міжвоєнної доби почав переосмислюватися лише після катастрофи 1940 р. і фашистської окупації. Він залишається актуальним і для сучасної доби, особливо для таких країн, як Україна, де перехідний період після проголошення незалежності поки не дав позитивних результатів і супроводжується поглибленням конфронтації.

[1] A m b r o s i C h. e t A. La France. 1870—1970. — P., 1971. — P. 129.
[2] S a u v y A. Histoire économique de la France entre les deux guerres. 1918—1931. — P., 1965. — P. 25.
[3] N é r é J. La Troisiéme République. 1914—1940. — P., 1965. — P. 31
[4] A z é m a J.-P., W i n o c k M. La III-me République. 1870—1940. — P., 1976. — P. 200.
[5] B e r n a r d P h. La fin d'un monde. 1914—1929. (Nouvelle histoire de la France contemporaine). — P., 1975. — P. 43—44.
[6] B a t a i l l e V. e t P a u l P. De mutinerie á la Victoire. 1917—1918. — P., 1965. — P. 225—227.
[7] B a u m o n t M. La faillite de la paix. 1918—1939. — P., 1960. — P. 1.
[8] Č v e n g r o s G. La République Démocratique Ukrainienne — La République Franзaise. — Lviv, 1995. — P. 109—110.
[9] Г о н ч а р Б. М., Г о р о д н я Н. Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 — квітень 1919 рр.) // Укр. іст. журн. — 2000. — № 2. — С. 47.
[10] Р е є н т О. П. Деякі проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. — 2000. — № 2. — С. 4—5.
[11] Annales de la Chambre des Députés. Débats parlamentaries. 11 législature. Session ordinaire de 1919. — T.unique. — Pt.I. — P., 1920. — P. 2. (Далі — Annales de la Chambre...).
[12] D a n i é l o u C h. Les affaires étrangeres. — P., 1927. — P. 7.
[13] H u b e r H. La population de la France pendant la guerre. — P., 1931. — P. 414—416.
[14] S a u v y A. Op. cit. — P. 27.
[15] F o n t a i n e A. L'Industrie franзaise pendant la guerre. — P., s.d. — P. 87—88.
[16] M i c h e l E. Les dommages de guerre de la France et Leur réparation. — P., 1932. — P. 27.
[17] Annuaire statistique. 1925. — P., 1925. — P. 352.
[18] М о у л ь т о н Г., Л ь ю и с К. Финансы и экономика современной Франции. — М., 1927. — С. 78.
[19] M a r c e l l i n L. Politique et politiciens d'aprиs guerre. — T. III. — P., 1924. — P. 26.
[20] Див.: K a s p i A. La France et le concours americain. Février 1917 — novembre 1918. — T. 3. — Lille, 1975. — P. 169.
[21] C a m b o n V. Ou allons-nous? — P., 1918. — P. 6.
[22] Le Matin. — 1919. — 11 Avril.
[23] Annales de la Chambre... 11 lég. Sess. ord. de 1918. — T.unique. — Pt. III. — P., 1919. — P. 127.
[24] B o n n e f o u s E. Histoire politique de la Troisiиme République. — T. 3. (L'aprиs — guerre. — 1919—1924.) — P., 1959. — P. 224.
[25] Annales de la Chambre... 11 lйg. Sess. ord. de 1919. — T.unique. — Pt. I. — P. 545.
[26] L'Humanitй. — 1919. — 22 Juin.
[27] Ibid. — 26 Avril.
[28] Ibid.
[29] B a r r и s M. Chronique de la Grande Guerre. 1914—1940. — P. 1968. — P. 694—696.
[30] Досить докладно специфіка державного устрою і партійно-політичної системи Третьої республіки визначена в працях: Б а р т е л е м и Ж. Государственный строй Фран-

ции. — М.-Л., 1936. — С. 19, 50; Р й t o t J. Les grandes йtapes du rйgime rйpublicain franзais. 1792—1969. (Etudes d'histoire politique et constitutionuelle). —P., 1970. — P. 486, 489; Rй mond R. La vie politique en France de 1870 a 1940. — Fascicule III. — P., 1963. — P. 378; D й l c r o s X. Les majoritйs de rйflux a la Chambre des Dйputes de 1918 a 1958. — P., 1970. — P. 16—17. Див. також — С м и р н о в В. П. Франция: страна, люди, традиции. — М., 1988 (розділ "Левые и правые", с. 128—131).

[31] Див.: Р у б и н с к и й Ю. И. Политические партии и государство во Франции в эпоху Третьей республики (Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук). — М., 1969. — С. 490—500.

[32] L a u r e n t R. et P r й l o t M. Manuel politique (Le Programme du Parti Dйmocrate populaire). — P., 1928. — P. 191.

[33] Le Temps. — 1919. — 25 Octobre.

[34] Le Matin. — 1919. — 10 Juillet.

[35] Poincarй R. Histoire politique. Chronique de Quinzaine. (15 Mars — 1 Septembre). — P., 1920. — P. 3.

[36] L'Oeuvre. — 1919. — 4 Janvier.

[37] Le Figaro. — 1919. — 16 Janvier.

[38] Marcellin L. Op. cit. — P. 141.

[39] L'Homme Libre. — 1919. — 16 Janvier.

[40] L a u r e n t R. et P r й l o t M. Op. cit. — P. 191.

[41] G u i g n e b e r t C h. Le problйme religieux dans la France d'aujourd'hui. — P., 1922. — P. 85.

[42] Le Matin. — 1919. — 10 Juillet.

[43] Див.: История Франции. — Т. 3. — М., 1973. — С. 364, 524; Alain. Elements d'une doctrine radical. — P., 1925. — P. 16, 126, 164 ets.

[44] Див.: Г у р в и ч С. Н. Радикал-социалисты и рабочее движение во Франции в начале XX века. — М., 1979. — С. 56.

[45] Г у р в и ч С. Н. Был ли Клемансо членом партии радикалов? // Французский ежегодник. 1980. — М., 1982. — С. 147.

[46] L'Homme enchainй. — 1917. — 18 Dйcembre. Див. також: B a r d o u x J. Hors du marais. La route de France. — P., 1925. — P. 4; R a v i s i B. d e. Sous la dictature de Clemenceau. Un forfait judiciaire. — P., 1926; L й m e r y A. D'une Rйpublique a I'autre. — P., 1964. — P. 72, 88.

[47] Le Matin. — 1919. — 22 Septembre.

[48] La politique franзaise en 1923. — P., 1924. — P. 176—177.

[49] Le Matin. — 1919. — 22 Septembre.

[50] Ibid.

[51] Le Matin. — 1919. — 7 Octobre.

[52] La Pensйe Bretonne. — 1919. — 16 Fйvrier.

[53] L'Humanitй. — 1918. — 9 Novembre.

[54] Див.: Histoire du rйformisme en France depuis 1920. — T. I. — P., 1976. — P. 9.

[55] L'Oeuvre. — 1919. — 18 Janvier.

[56] Le Matin. — 1919. — 11 Fйvrier.

[57] Annales de la Chambre... 11 lйg. Sess. ord. de 1919. — T.unique. — Pt. II. — P., 1920. — P. 1812—1813.

[58] Le Temps. — 1919. — 26 Juillet.

[59] Ibid.

[60] Див.: L'Homme Libre. — 1919. — 28 Juillet.

[61] Annales de la Chambre... 11 lйg. Sess. ord. de 1919. — T. unique. — Pt. II. — P. 2727.

[62] Le Matin. — 1919. — 8 November.

[63] Annales de la Chambre... 11 lйg. Sess. ord. de 1919. — T. unique. — Pt. II. — P. 1786.

[64] Див.: La politique d'aujourd'hui (Enquete parmi les groupements et les partis par A. de Tarde et R. de Jouvenel). — P., 1923. — P. 109.

[65] З виступу сенатора від Республіканської федерації П. Стросса. — Annales du Senat... 11 lйg. Sess. ord. de 1918. — T. XC. — Pt. I. — P., 1920. — P. 791.

[66] Le Matin. — 1919. — 19 Juillet.

[67] Annales de la Chambre... 11 lйg. Sess. ord. de 1919. — T. unique. — Pt. I. — P. 1396.

[68] Le Matin. — 1919. — 19 Juillet.

[69] Див.: Discours prononcй par G. Clemenceau, Prйsident du Conseil, Ministre de la Guerre a Strasbourg le 4 Novembre 1919. — P., 1919. — P. 13—14.

[71] Див.: Le Matin. — 1919. — 26 Juin.
[72] Le Figaro. — 1919. — 15 Octobre.
[73] F r a n ç o i s-P o n c e t A. Rйflexions d'un republicain moderne. — P., 1925. — P. 42.
[74] Le Matin. — 1919. — 24 Octobre.
[75] Ibid. — 16 Octobre.
[76] B r i a n d A. Paroles de paix. — P., 1927. — P. 19.
[77] Le Matin. — 1919. — 17 Octobre.